

Uradalmi cselédek és pásztorok táncagyományai Tolna és Somogy megyében

A dunántúli uradalmi cselédségnek Illyés Gyula állított maradandó emléket „Puszták népe” című könyvében. Ez a mű több mint társadalomrajz, művészi vallomás ez a magyar nép legsanyarúbb sorsú ismeretlen részéről, át- és átszőve a személyes élmények képelevenítő varázsszávaival. Ennek a népnek táncagyományáról lesz szó a következőkben, de adataim csak akkor járulhatnak egy megközelítőleg igaz kép kialakításához, ha olvasóim ismerik ezt a könyvet; a cselédek életét. Pusztának nevezik ezen a vidéken a tengernagy uradalmi táblák közt igen nehezen, rendszerint csak földutakon megközelíthető majorokat, melyek néhány hatalmas gazdasági épületből és köröttük hosszan elnyúló cselédházakból állnak. Ezekben a cselédházakban valaha szobánként két család lakott, meglehetősen nagyszámú gyermekeikkel, hiszen gyermekáldás dolgában ebben az országban első helyen álltak mindig. A két szobára nyíló füstös konyhákban így négy család is főzött, azt éppen, amire a kommencióból, a természetbeli járandóságból futott. Készpénzfizetésük alig volt, nem is igen jártak be a faluba. „*Magyarország művelhető területeinek csaknem felét a puszták cselédjei művelik*” – írja 1936-ban Illyés Gyula könyve elején. –

Erkölcseiben, szokásaiban, világfelfogásában, de még járásában és karjának mozgásában is ez a népréteg minden másiktól élesen különbözik... Egésznap, sőt vasárnapi elfoglaltsága miatt a pusztát szinte sohasem hagyja el, lakhelyén hozzáfért pedig a nagy távolság, a rossz utak, a különleges hazai viszonyok miatt, de e nép ősi bizalmatlansága miatt is nehezebb vállalkozás, ahogy gyakran emlegettem, mint egy közép-afrikai törzs tanulmányozása. Az irodalomban is csak a háborút követő évek folyamán kezdtek feltűnni. Valami furcsa, áporodott, de mégis erőteljes közösségben élnek, anyagilag és szellemileg egyaránt: ez a közösség nem egy vonásában inkább hasonlítható a gyári munkásság külön összetartozásához, mintsem a falvakéhoz. Persze azért lényegében attól is elüt. Egyéni külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókinccse, hanem még álomvilága is teljesen egyedülálló, ami természetes is.”

Ezek a legfontosabb, lényegét érintő megállapítások, nélkülük nem értjük kultúrájukat, s végeredményben e tanulmány is csak adalékokat szolgáltat ezen igazság bizonyítására.

Ehhez a cselédtársadalomhoz kapcsolódik ezer szállal a különféle pásztorok tarka tábora is. Nemcsak az uradalmiak, hanem a falvak nyáját őrző, hasonló kommencióért szolgálatot teljesítő kanászok, juhászok, csordások. A pásztorok ugyan mélységesen lenézték a közönséges gyalogbéreseket és kocsisokat, a rátartija szóba sem ereszkedett velük, de egymás közt is igen kényesen rangsort tartottak, s a különböző pásztortípusok szinte kasztokként álltak egymással szemben. A rangsor első helyenként változott. Tolna megyében, ahol a természeti adottságok és a fejlődés iránya inkább a juhtenyésztésnek kedvezett, a juhászok voltak a legelőkelőbbek. „*A gulyások kihúzott nyakkal úgy jártak a pusztán, mint az őslakók, a gyűlevész idegenek között. A béreslányok elpirultak a meglepettségtől, ha egy csikós derékon kapta őket. Nos ezek mind elhallgattak, ha társaságukban egy juhász megszólalt.*” „*Mert a juhász olyan úr volt, hogy le is fektetett a nyája mellett.*” (Illyés im. 6. fejezet.) Hallottam már ezt a kifejezést: „Ők voltak az iparosok régen.” Ez annyit tesz, hogy ők

voltak a legműveltebb, a sárból leginkább kiemelkedett társaság. Az első világháborúig a falusi iparos bálókhoz hasonlóan, önálló mulatságokat rendeztek, minden más halandó kizárásával. Somogyban azonban, ahol az erdőben még sokáig tanyáztak az egész évben kint járó disznófalkák, a kanászok voltak a legfényesebb legények. Gyakorlati okokból az uradalmak is respektálták ezt az öröklődő kasztrendszert. Pásztorszegődésnél szigorúan felkérdezték az őseit: pásztorvérből származott-e? Juhász- avagy kanász- nemzetbe tartozó? Béres ivadékok nem szívesen alkalmaztak.

A puszták népe mégsem tekinthető egységes etnikai csoportnak. Nem csak azért, mivel az uradalmak jellegzetes vidéke több megyére kiterjedt, összefüggő nagyobb tömböket alkotva ölelte körül az egykori kismemesi, jobbágy és zsellérfalvak szűk határait, hanem leginkább azért, mert a puszták cselédei és a pásztorok állandóan költöztek, vándoroltak. Nem ritkaság olyan egykori cselédekre találni, akik egy generáció élete alatt három megye pusztáit járták végig, Belsősomogytól Fejér megyéig. Nem csak a puszták között folyt állandóan a lakosságcsere az újkori elbocsátások és jobb-hely keresések révén, hanem állandó volt a kapcsolat, ha egyre korlátozottabban is, a falvakkal. Elszegényedett, kisemmizett zsellérlegények kerestek itt megélhetést: egykori summások, részesaratók stb. Azok az idősebb cselédek, akik egy életen át kuporgatták a garasokat, próbálgatták gyermekeiket iskolázni és kiemelni a cselédsorból, kis telkecskét, házat is néha vettek a közeli falvak zsellérfertályában. Egykori cselédek alakították ki, hajdani uradalmi területen Tolna megyében Szedres, Fácánkert és Tengelice községeket is. Ezért nem tekinthető a puszták népe, egy bizonyos területen, történetileg századok folyamán kialakult, többé-kevésbé önálló kultúrának, mint például ilyen értelemben beszélünk Sárközről, Ormánságról vagy a matyókról. A cselédek közös sorsa, kiszolgáltatott szolgálhelyzete ugyan valóban szoros életközösséget hívott létre a pusztákon, ahol a gúnyos, falusi szólás szerint, csak a kenyér nem közös. Lehetett-e akár a legmeghittebb családi dolgokat is elrejtetni a közös szobákban és konyhákban, a puszták kerítetlen nagy játékterén, ahol a szabadon szertecsatangoló gyermekhadat minden idősebb cseléd úgy kezelte a szó szorosabb értelmében, mint a sajátját? Ez az élet, mely mindnyájukat összekovácsolta egy nagy közös ellenféllel szemben, sokkal őszintébb mesterkéletlen és közvetlenebb magatartásra teremtett lehetőséget, éles ellentétben, a teljesen saját, körülhatárolt földjére támaszkodó, külön érdekeit és titkait magas falakkal védő falusi birtokos társadalommal. Ez a cselédközösség, a közös szolgarend, az egyéni kiválást erősen korlátozta. A gazdasági és szellemi erőfeszítéseket többnyire csak vergődéssé engedte átalakulni, ezért ez a társadalom nehezen botorkált előre, inkább ahhoz ragaszkodott szívósabban, amije volt: a lelkek egyszerűbb, ősi megnyilatkozásaihoz. Azok a régi, mágikus szertartásokra visszavezethető ünnepi szokások, melyek már réges-rég kikoptak a falvakból, itt még jóidőig élnek: kotyolás, karácsonyesti ostopattogtatás, pünkösdi királyné választás stb., stb. A rögtönzött, gyermeki szórakozást itt nem szégyenlették, hallgatták a tündérmeséket, rögtönzött jeleneteket adva elő, ami egy paraszttársadalomban már nehezen lett volna elképzelhető. A falvakban szigorúan rendezett, fizetett cigányzenészek muzsikájára táncoló, beléptidíjas bálók voltak már, mikor még a pusztákon megmaradt a szórakozás rögtönzött jellege: az muzsikált, aki tudott, s akinek épp kedve kerekedett, táncolt rá, vagy danolt. A pusztákon cigányzenész legfeljebb a lakodalmakra vetődött el hébe-hóba, s ezért a divatos új táncok errefelé igen megkéstek. Még él az a generáció, akinek legény- és leánykorában elterjedt az első nem-magyar tánc a „németes” és a

polka, s az öregek még intették is őket, „ne táncoljátok, nem magyar embernek való az”. Röviden: a cselédek és méginkább a pásztorok nem alakítottak ki egy sajátos, külön táncbultúrát, hanem tovább tartották meg a régít. Ez áll a táncokra és a táncolás módjára egyaránt.

A pusztára a hajnaltól késő estig tartó hétközi munkák után, rendszerint csak a vasárnap hozott vígságot. Ebéd után a házak végénél összeverődött a fiatalság és dalolgatott. A lányok a nótá ritmusára, összekapaszkodva ringtak, vagy kört formálva csendesen karikáztak. Egyet léptek jobbra, egyet balra, de erre kicsit hosszabbat, s így a kör haladt. Vagy kettőt jobbra és egyet balra. Legkedveltebb nótája volt ennek: „Éva, szívem, Éva! Most érik a szíva.” Nagylányoknak való, párválasztós játékok nótája már frissebb volt. A kör közepén sebesen forogtak ketten:

*„Ezt szeretem, ezt kedvelem,
Ez az én édes kedvesem...”*

Voltak puszták, ahol a legények is beugrottak a leányjátékba, olyan játékos kedvűek voltak. Máshol csak citeraszóra kapták derékon a lányokat, hogy vadul egyet táncoljanak. Hamarosan azonban kezdődött az esti etetés, itatás, s vége szakadt egyszerre a mulatságnak.

Ha olyan kedvük volt, s nem voltak fáradtak, este egy közös füstösfalú konyhán folytatták, vagy nagyobb ünnepnapon, kirakodtak egy szobából is, és itt táncoltak, ügyesen kerülgetve a gerenda-feldúcolásokat. A világításhoz összeadták a petróleumot. Aki min tudott, zenélt: orgona-levélen vagy meggyfahéjon sípolt, klánétozott, furulyált, vagy verte a citerát. Aki épp nem táncolt, az a zenéhez segített: höppögtették a köcsög dudát, bőgőztek a ládán a hüvelykujjukkal, vagy a ráfektetett ujjukon vonóztak a sodrófával. (Ez virtus dolga is volt, meddig állja ki az ujj a vonót.) Voltak szépszámmal tamburások is. Ehhez igen jól illet a hegedű meg a síp, klarinét, Aki megunta a muzsikálást, táncolt; aki elfáradt a táncban, muzsikált. Ha a zene elhallgatott, körbeálltak a lányok és daloltak, erre-arra ringatva felsőtestüket. Amíg a legények meg nem jöttek, ők is tudtak maguknak muzsikálni, igaz, hogy csak igen csendesen, dorombbal. A szájba illesztett és pengetett doromb különösen a kisebb lányok és legényecskék muzsikája volt, gyakran felhangzott még ezelőtt 30–40 évvel a hosszú téli estéken.

Azokon a pusztákon, ahol csak néhány család lakott és így nem került elég fiatal, etetés után összeverődtek a legények és muzsikálva nagy zajjal megindultak éjszaka a szomszéd majorba.

A messzehangzó nótázásra más szomszédok is felkerekedtek, hogy részt vegyenek a közös mulatságban. Onnan visszatérve nem is mertek igen lefeküdni már. Sokan éppen hogy a tűskeboronára hajtották le a fejüket, hogy a hajnali kopogtatásra könnyebben felserkenhessenek. Ezek voltak a „citera-bálok”, „duda-bálok”. A dudások már régen kipusztultak erről a vidékről. Valaha a juhászoknak volt kedvelt hangszere, de gyakran érkeztek messzeföldről vándordudások, akik csak néhány napot töltöttek a pusztán. Mindnyájan ördögösök hírében álltak. Leginkább csak csárdás ment. Volt „lassú-csárdás” vagy „lassú”, (hallottam ennek „palotás” elnevezését is) és „friss”, vagy „gyors csárdás”. A „lassú”-ban régen oldalt fogtak össze, a legény jobbkezevel átfogta a leány derekát, a leány pedig balkezét a legény jobb vállára tette. Előre és vissza léptek kettőt-kettőt, közben haladtak körben, s a legény a leányt magakörül is megfordította. A türelmetlenebbek hangos „Keverd meg! – Zavard meg!” kiáltására ezután jött a „friss”. A párok szembekerültek egymással, a legény a leány derekát fogva aprózták keményen. Erről voltak híresek a cselédek: a vad, megaprózott, lippegősen járt friss-csárdásról. Ritkábban került sor a „verbunk”-ra. Legelterjedtebb nótája volt: „Béres legény jól megrakd a szekeret...” Egemással szembefordulva, egyik kezükkel kezefogva jártak, vagy nagy körben összekapaszkodva, vegyesen. „Verbunkot” húztak később a cigányok is, „kísérőbe”, vagyis, a tánchelyet elhagyó legényt kísérgetve, menetközben táncolva. Ilyenkor húzták: „Föl, föl, vitézek a csatára!...” Az idegen eredetű táncok közül elsőnek a „németes” (tulajdonképpen a „Landler”, a népi keringő) és „polka” vagy „cepedli” táncot tanulták meg. Igen régóta ismerték, de már teljesen kiment a divatból a „gólya”.

Néha betoppantak a cselédbálra a pásztorlegények. Mindenki készségesen kitért az útjukból, az ő nótájukat húzták mindjárt, hiszen ritkán tehettek ilyen „görbe út”-at. Rendszerint hoztak magukkal sípot, vagy dudát. Nem mindegyik járt a nővel, többnyire csak magukban, ketten vagy többen összefogódzva, vagy csípőre tett kézzel jártak körbe dobogva. Mások a földre tett ostor és bot, és azok közé állított üveg felett szökdöstek. Az effajta pásztortáncok megjelölésére leginkább a „kanász-tánc” elnevezést használták. Tolnában leginkább csak a juhászok mulathattak. Egy-egy pusztán 5–6 is volt belőlük, s gyakran csak maguk közt rendeztek mulatságot. Szentmihálynap i juhászbájljuk, ami 4 napig tartott, messze földön híres volt. Ezt a négy szabad napot minden juhász kikötötte magának a szegődésnél az uradalomnál. A béresek már előre félték ezektől a napoktól: nekik kellett ugyanis addig az állatokat őrizni. Az első világháborúig Tolna megyében két helyen tartották ezt meg: Hidján, Szedres mellett, és a Völgységben, Gyönkön. Távoli falvakból és pusztákból gyűltek össze erre a napra a bőgatyás, bőínges, árvalányhajas juhászlegények és öreg juhászok. Derekon piros bécsi kendőt viseltek, s kezükből egy pillanatra sem engedték el a görbe gamót, vagy a kosszarvhoz hasonlóan görbe, karcsú rézfokost. A leány derekát is úgy fogták meg, hogy kezükben maradt a bot. A század elején már a juhászok nemigen járták a „kanásztánc”-ot. Ezek kifejezetten juhász-mulatságok voltak, más pásztor vagy béres nem vehetett benne részt. El is kerülték a cselédgyerekek a juhászokat ilyenkor, mert mint afféle pásztoroknak, könnyen járt a kezük, „se bánom, se szánom”, „hegyesfogú” legények voltak, akik nagy eszem-izsom közben végül is hozzáláttak az évi adósságok törlesztéséhez. A csendőrök is óvatosságból csak a verekedés befejeztével jelentek meg a helyszínen.

A pusztákon legfeljebb egy kanász volt, aki a cselédek disznait őrizte. Nem is volt az igazi kanász, ellátta azt cselédgyerek is. A falvak nagyobb hazajáró disznófalkái mellett azonban már tapasztalt, régi kanásznemzetből való pásztorok jártak. Ezek megtehették, hogy behajtás után meghívták egymást malacpecsenyére, disznótorra, természetesen mindig feleségestül. Kanászosan táncoltak, botok és üveg felett, de asszonyostul. Az velük szemben járt, s gyakran felkapta és a fejére tette a pintesüveget. Az igazi kanászok azok voltak, akik egész évben kint háltak a falkával a dunamelléki és somogyi tölgyerdőkben. Még tanyájuk sem mindig volt, ott háltak a tűz mellett, legfeljebb földkunyhójuk, putrijuk, ha volt. Ha tehették, zsákba tették a citerájukat, ellátogattak egymáshoz. Hallottam hírét egy ciráki „kanász-nemzet”-nek, ahol hárman szolgáltak két komencióért, s így egy, mindig más, eljárhatott mulatni a közeli csárdákba. Az ilyen útszéli, falutól távol eső erdei és révház mellett épült csárdákban ritkán akadt asszony, inkább csak távolról jött kóborlók, „hajszolódók” és betyárok voltak, ezekkel csaptak férfi-mulatságot a dudások muzsikájára. Mit táncoltak? A kívülállók azt mondanák: kanásztáncot, de ők ezt az elnevezést hajdan nem ismerték. Később terjedt el ez az elnevezés. Ők egyszerűen csak azt mondták: „táncoltunk”. Hasonlóképpen nem egy öreg pásztor bizonygatta nekem, hogy a kanásztánc meg a verbunk is egy. A kölesdiek azt állítják, hogy a különbség csak a nótában van, meg hogy a kanásztánc azért lett híres, mivel a kanászok sebesebben, fürgébben járnak. Valóban, Nagydorogon láttam, jó hetven felé járó egykori kanászt, akinek fürgé mozgása annyira feltűnt, hogy szóvá tettem. Akkor még nem tudtam kicsoda, csak azt, hogy pásztorember, mivel hozzá utasítottak. „Nem látja, hogy igazi kanász? Így járnak az igazi kanászok!” Sohasem hittem volna, hogy ilyen élő bizonyítékot találhatok a régi nóta igazságára: „Megismerni a kanászt fürgé járásáról...” A most szedresi lakos, maholnap kilencven esztendősz Szabó bácsi, aki bujtárkorában évekig nem mozdult ki az ózsáki és gemenci erdőkből, legfeljebb, mikor az augusztusi árvíz elől a disznókkal átúsztatott a Dunán a Pest megyei oldalra, csak azt tartja lényeges különbségnek, hogy a verbunkban szemben állnak egymással, összefognak, meg összerúgnak; a kanásztáncnak meg a másikat azért nevezték el (mert régen neve nem volt), mert abban a kanászok magukban, a fényes baltát a fejük felett forgatva táncoltak. Lépéseit már megmutatni nem tudta, de előhozatta régi baltáját és megmutatta a forgatást. A baltát jobbkézben, hosszú nyele közepe táján fogta meg, s azt visszafelé (tehát mint a Tiszántúl) forgatva hol feje fölé emelte, hol előre ejtve maga előtt függőlegesen és oldalt húzva forgatta. „Mind, aki igazi kanász volt, így táncolt. Mert régen nem bot volt a kanásznál, hanem csak balta, ha köllött, azzal dobta a disznót oldalba, de úgy, hogy annak semmi baja nem történhetett.” Ezen a vidéken e két, igen kötetlenül és sokféleképpen járható (eszközzel, botok felett szökellve, dobogva, billegve lassan stb.) tánc lényegi egyezése és közös eredete előttem bebizonyított tény. Talán csak a pásztorok asszony nélküli rideg élete volt az oka annak, hogy a kanásztánc, a magányosan járt férfitánc karakterét megkapta. Már idézett legidősebb adatközlőm arra a kérdésemre, hogy hol és ki tanította meg táncolni, azt felelte: „A lányok. A cselédlányok a pusztán”. Nem azt bizonyítja ez is, hogy lényegében a pásztorok a cselédség tánc kultúrájának egy még régebbi formáját őrzik? Természetesen, a pásztorok életmódja és sajátos foglalkozásukkal járó testi adottságaik (nehéz és korai munkától megkímélt szervezet) igen edzett és sokatbíró, fürgé láb stb.) megfelelőképpen alakítottak ezen. (Meg kell itt jegyezni, hogy az ilyen összevetéseket ők maguk, volt pásztorok és cselédek is megtették, és én csak összefoglalom azokat.)

A régi pásztorok teljesen egyedül is sokat táncoltak. Az öreg Szabó, Szedresen letelepülve, gyakran tért meg kissé már borosan a falu kocsmájából, ahol már kedvére való cimborát és muzsikát nem talált, a szobában, a falhoz állva, a mécsessel vetett árnyékával táncolgatott. A most Karádon lakó egykori somogyi kanászt gyakran látták, hogy pincészeren itatta bujtárját, s magánosan táncolva kerülgette botját. Nemrég hunyt el Váralján Dömötör János, híres nótás és furulyás pásztor, akinek emlékét örökre megőrzi Kodály Zoltán magyar népzeneéről írt tanulmányához mellékelte fényképe. Dömötör Dunaszentgyörgyről egy gyermeki csíny következményeitől való félelmében megszökött, és Somogyban lett pásztorbujtár. Megtanult ott furulyázni és furulyát csinálni. Elbeszélte nekem életét, s gyakran emlegette, hogy volt egy számadó gazdája, aki gyakran fél éjszakákon át táncolt magánosan, egyedül. Ketten voltak csak a pásztortűz mellett. Ő fújta a hosszifurulyán zümmögve a gazdája nótáját.

Forrás: Táncstudományi Tanulmányok 1. 1958. 89-94.